

Алена Падалінская

Мінск

Праблема выяўлення філасофскіх ідэй антычнасці ў пісьмовых крыніцах Вялікага Княства Літоўскага эпох Сярэднявечча і Рэнэсансу

Праблема запазычвання антычных філасофскіх ідэй мыслярамі і грамадскімі дзеячамі Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) цікавая і рознабаковая. На сённяшні момант застаюцца нераспрацаванымі пытанні залежнасці тэарэтычных схем і прынцыпаў філасофскай думкі ВКЛ эпох Сярэднявечча і Рэнэсансу ад антычных узораў філасофскага мыслення. Існуе вялікая колькасць крыніц часоў ВКЛ, якія ўвасабляюць сабою прыклад рэцэпцыі і трансфармацыі антычнай філасофскай спадчыны. У айчынной гістарыяграфіі да сённяшняга моманту не праводзіўся канцэптуальны аналіз дадзеных крыніц з мэтай дыферэнцыяцыі ідэй і канцэпцый, якія належалі антычным філосафам.

У дадзеным артыкуле аўтар спрабуе вызначыць комплекс перакладных і арыгінальных сярэднявечных і рэнэсансных крыніц, якія ўтрымлівалі антычныя ідэі і распаўсюджваліся на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Праблема выяўлення філасофскіх ідэй антычнасці палягае на тым, што і ў эпоху Сярэднявечча, і ў эпоху Рэнэсансу антычныя ідэі падпадалі хрысціянізацыі, трансфармацыі і мадыфікацыі. Філасофскія ідэі такіх антычных кірункаў як арыстацэлізм, платанізм, эпікурэізм, стаіцызм і цыцэраніяніства змешваліся паміж сабой у творчасці сярэднявечных аўтараў, а таксама спалучаліся і супастаўляліся з хрысціянскімі ідэямі, у выніку чаго ўтвараліся ці проста эклектычныя творы, ці кампілятыўныя кампендумы.

Сярэднявечны філасофскі працэс як у Візантыі, так і ў Заходняй Еўропе базаваўся на пераасэнсаваных і тэалагізаваных вучэннях старажытнагрэчаскіх філосафаў, у першую чаргу на хрысціянізаваным арыстацэлізме. Распрацоўка, сістэматызацыя і каментаванне спадчыны Арыстоцеля былі характэрнымі рысамі сярэднявечнай філасофскай культуры, што дае падставу меркаваць пра падобны ўплыў антычнай спадчыны на працэс афармлення філасофскага мыслення ў сярэднявечных княствах на тэрыторыі сучаснай Беларусі, а пазней і ў ВКЛ. Пачатак пранікнення антычнай спадчыны на геакультурную прастору сярэднявечнай Беларусі адносіцца да часоў прыняцця на беларускіх землях хрысціянства. Апасродкавана – праз перакладную літаратуру – адбывалася

рэцэпцыя асноўных філасофскіх паняццяў і катэгорый антычнай філасофіі і ўжыванне іх у дагматычных мэтах. Візантыйская патрыстыка давала славянскай культуры патрэбную матрыцу філасофскіх разваг, забяспечвала тэрміналогіяй і лагічнымі катэгорыямі, вызначала тэматычнае поле і філасофскія густы старажытнаславянскай літаратуры, выконвала важную ідэалагічную ролю і спрыяла зараджэнню ва ўсходніх славян арыгінальнай філасофскай творчасці. Выкарыстанне антычнай спадчыны, нягледзячы на супрацьстаянне багаслоўскай традыцыі, мела важнае гнасеалагічнае значэнне – сярэднявечная свядомасць сістэматызавалася пры дапамозе катэгорый логікі, фарміраваўся катэгарыяльна-паняццыйны апарат, падкрэслівалася залежнасць разумовай сферы ад цялеснай, што ўносіла рацыяналістычны кампанент у сярэднявечную свядомасць. Ва ўсходнеславянскім рэгіёне рацыяналістычная дамінанта з цягам часу трансфармуецца ва ўяўленне, якое пануе на працягу ўсяго Сярэднявечча і зацвярджаецца ў эпоху Рэнэсансу, згодна з якім логіка, навука і сам розум ацэньваюцца як актуальныя і неабходныя інструменты пазнавальнай дзейнасці чалавека.

У эпоху Сярэднявечча існавала некалькі падыходаў да антычнай культуры. Адзін падыход, рэпрэзентаваны артадаксальнымі багасловамі, нігілістычна адмаўляў антычную спадчыну як сапсаваную язычніцкую, таму не прыдатную для дагматычных мэтаў. Другі падыход прапаноўваў канструктыўнае выкарыстанне ідэй антычнасці. Багасловы, якія прадстаўлялі дадзены кірунак, не хавалі антычных імён і прыводзілі спасылкі, цытаты і нават цэлыя выказванні з твораў “знешніх” філосафаў, хаця часамі і імкнуліся зарэтушыраваць антычную думку, растварыць яе ў багаслоўі. Была прамежкая пазіцыя, якая дапускала абмежаванае выкарыстанне антычнай спадчыны. Антычная філасофія рэабілітавалася толькі часткова, пры гэтым яна істотна дэфармавалася і хрысціянізавалася. Гэты падыход прпановаў элімінацыю супярэчлівых хрысціянству поглядаў і акцэнтаванне тых элементаў антычнай спадчыны, якія былі роднасныя хрысціянству. З антычнай філасофіі бярэцца асноўная праблематыка і катэгарыяльны апарат, актыўна выкарыстоўваецца лагічны метада для тлумачэння Святога Пісання. Так, напрыклад, у першым раздзеле *Дыялектыкі* Дамаскіна прыводзіцца думка, як і ў *Ізборніку Святаслава* (1073), што хрысціянскаму аўтару няварта адмаўляцца ад выкарыстання прац “знешніх” у адносінах да тэалогіі антычных мысляроў, бо ў іх можна знайсці шмат карыснага і прыдатнага. Яскравым прыкладам супрацьстаяння прыхільнікаў і праціўнікаў антычнасці з’яўляецца *Пасланне прэсвітэру Фаме* (XII ст.) Клімента Смаляціча, якога абвінавачвалі ў выкарыстанні антычнай спадчыны. Калі ў *Прароцтвах элінскіх мудрацоў* была ўстаноўка падкрэсліваць іх язычніцтва, то ў гісторыі *Пчалы* было памкненне

растварыць антычны раздзел у біблейска-хрысціянскім¹. Шасціднеў таксама ўяўляў такі кірунак у хрысціянскай культуры, які характарызаваўся спалучэннем багаслоўскіх ідэй са старажытнагрэчаскай культурнай спадчынай.

Як лічыць Уладзімір Мількоў, у старажытнаславянскіх помніках прысутнічаюць тры роды звестак пра антычную філасофію і філосафаў:

- 1) кароткае пералічэнне імёнаў старажытнагрэчаскіх філосафаў;
- 2) выкладанне тых ці іншых уяўленняў, якія не маюць паіменную прывязку, але цалкам пазнавальныя са зместавага боку;
- 3) больш ці менш падрабязнае выкладанне поглядаў асобных філосафаў, уключаючы такія ўрыўкі, дзе нават набліжанай адпаведнасці названаму мысляру не назіраецца².

Антычная філасофія была рэпрэзентаваная ў форме сентэнцый у зборніках кампілятыўнага характару. На працягу ўсяго Сярэднявечча вялікае распаўсюджанне мелі фларылегіі – зборнікі выказванняў антычных і сярэднявечных мысляроў. Сярод помнікаў, якія ўтрымлівалі антычныя філасофскія рэмінісцэнцыі, трэба назваць перакладзеныя з грэчаскай мовы зборнікі *Пчала*, *Дыоптра* і *Ізмарагд*, у якіх утрымліваліся выказванні не толькі вядомых хрысціянскіх прапаведнікаў, але і афарызмы Дэмакрыта, Платона, Арыстоцеля, Ксенафонта, Дэмасфена, Плутарха, Фукідзіда, Эпікура, Сакрата, Геракліта і інш.³

Антычны след у айчыннай культуры пакінулі не толькі вышэйзгаданыя помнікі. Да трансляцыі антычнай культуры мелі дачыненне і іншыя творы. Сярод іх *Сусветная хроніка* Іаана Малалы. Э. Шустаровіч называе хроніку Малалы самым “антычным” па складу і крыніцам твораў.⁴ У. Мількоў сцвярджае, што антычны пласт у перадачы храніста значна пераасэнсаваны, ператлумачаны, а месцамі нават сапсаваны; рэлігійныя прыхільнасці аўтара сказаліся на рэдагаванні зыходнага матэрыялу антычнасці, але і ў рэдагаваным выглядзе ён не выклікае пачуцця варожасці ці пачуцця непрыняцця язычніцкага мінулага⁵. Філасофскія канцэпцыі антычнасці ўключаюцца ў кантэкст тэалагічнага асэнсавання свету, трансфармуюцца рэлігійнай думкай, і падпарадкоўваюцца рэальным запросам сацыякультурнага жыцця.

¹ Д. Бу л а н и н, *Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв.*, München 1991, с. 63.

² В. М и л ь к о в, *Сведения об античности и античной философии в древнерусской “Хронике” Иоанна Малалы [в:] Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура: сб. науч. трудов*, Киев 1991, с. 194–195.

³ І. С а в е р ч а н к а, *Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока*, Мінск 1998, с. 28; С. Р а д ц и г, *Античное влияние в древнерусской культуре [в:] Вопросы классической филологии: сб. статей*, Москва 1971, вып. 3/4, с. 22.

⁴ Э. Ш у с т о р о в и ч, *Хроника Иоанна Малалы и античная традиция в древнерусской литературе [в:] Труды отдела древнерусской литературы*, т. 23: *Литературные связи древних славян*, Ленинград 1968, с. 63.

⁵ В. М и л ь к о в, *op. cit.*, с. 194.

У эпоху Сярэднявечча на старажытнаславянскіх землях надзвычайную распаўсюджанасць набылі творы тыпу энцыклапедый, у якіх утрымліваліся звесткі з розных галін ведаў, узятых як з твораў айцоў царквы і Святога Пісання, так і з антычных аўтараў. Замест перакладу цэлых твораў айцоў царквы перакладаліся толькі вытрымкі, урыўкі, якія збіраліся ў своеасаблівыя зборнікі, ці, дакладней, у *ізборнікі*. Стара-славянскай літаратуры былі вядомы два *ізборнікі* – *Ізборнік 1073 г.* і *Ізборнік 1076 г.* Філасофскія трактаты *Ізборніка 1073 г.* – *Максимова о различии – соуштия и иестьства по вънешнимъ* і *Теодора Презвитера Раітуіскааго о техъ жде* – яскравы прыклад традыцыі сярэднявечнага арыстацэлізму¹. Яны ўтрымлівалі дастаткова распрацаваную сістэму катэгорый для апісання філасофскай карціны быцця. Змешчаныя ў *Ізборніку 1073 г.* аўтары Максім і Тэадор абапіраліся ў сваіх тэалагічных пабудовах на творы Арыстоцеля *Метафізіка* і *Арганон*. Побач з творамі грэчаскага філосафа выкарыстоўваюцца ўводзіны ў *Катэгорыі* Арыстоцеля неаплатоніка Парфірыя. І калі Максім выкладае свае погляды згодна са “знешнімі” антычнымі філосафамі, то Тэадор лічыць за лепшае замоўчваць іх імёны. Арыстацэлізм у трактатах выконвае інструментальную ролю і выкарыстоўваецца для тлумачэння анталагічных аспектаў. Упершыню перакладзеныя на славянскую мову такія арыстоцэлеўскія катэгорыі, як *сутнасць, з’ява, прырода, уласцівасць, выпадковасць, уладанне, пазбаўленасць, колькасць, якасць, адносіны, супрацьлегласць, дзеянне, від, род* і інш., і дадзены ім тлумачэнні. У складзе гэтых трактатаў філасофскія тэрміны, паняцці, выказванні і канцэпцыі ўключаны і асіміляваны ў астатнім багаслоўскім змесце.

У вучэннях хрысціянскіх мысляроў гнасеалагічная арыентацыя філасофіі пераўтваралася ў этычную, бо розум разглядаўся як гарант у выбары чалавекам правільнай лініі паводзін. У сувязі з гэтым становіцца папулярным вучэнне Арыстоцеля пра ролю свабоднага выбару ў маральнай прыродзе чалавека, выкладзенае ім у *Нікамахавай этыцы*. Арыстоцель лічыў дзеянні чалавека свабоднымі пры дзвюх умовах: непрыгнечанасці знешняй сілай і непрыгнечанасці памылковымі меркаваннямі. Ён не лічыў свабодным чалавека, які знаходзіўся ва ўладзе няведання. Гэтая другая ўмова адкрывала выйсце разумовым сілам чалавека, самаўладзе розуму, якая дапаўняла самаўладу душы. *Этыка* Арыстоцеля вызначыла ў канчатковым выніку хрысціянскае вучэнне пра свабодны выбар, ці як яно называецца ў помніках старажытнаруускай пісьменнасці – пра “самаўладу душы”². У *Шасцідневне* чытаем: “Што чалавек жадае рабіць, тое ён і робіць, а чаго не жадае, таго не робіць. Гэта дадзена кожнаму чалавеку – дзейнічаць паводле

¹ Б. Пейчев, *Философский трактат в Симеоновом сборнике*, перев. с болг. и предисл. В. Горского, Киев 1983.

² А. Клибанов, *Реформационные движения в России в XIV – первой половине XVI в.*, Москва 1960, с. 313.

ўласнага жадання”¹. Пераказам ідэй арыстоцэлеўскай *Этыкі* была формула самаўлады душы ў Грыгорыя Ніскага. Пазней хрысціянскую рэдакцыю пра свабоду выбару можна знайсці ў артыкуле *О самовластном человечестве* ў *Дыоптры* па спісе XV–XVI стст. Значэнне ўплыву антычнага прынцыпу маральнай “самаўлады” найлепш назіраем у той ролі, якую ён адыграў у развіцці гуманістычных і “ерэтычных” рухаў XIV–XVI стст. як у ВКЛ, так і ў Заходняй Еўропе.

У непасрэднай сувязі з вучэннем пра свабоду выбару стаіць прынцып меры, які таксама шырока выкарыстоўваўся ў хрысціянскім пісьменстве. Антычнае вучэнне пра меру як сярэдзіну паміж лішкам і нястачай было маральным прынцыпам, з дапамогай якога рэгулявалася свабода выбару. Прычым для таго, каб выбіраць паміж дабром і злом, маральным і амаральным, па Арыстоцелю, трэба быць мудрым чалавекам. Гэта ўмова Арыстоцеля была зведзена хрысціянствам да мудрасці ў пазнанні Бога.

Яшчэ адным вучэннем, запазычаным з корпусу філасофскіх твораў антычнасці, было вучэнне пра першаэлементы, “стыхіі”, з якіх складаецца сусвет. У *Шасціднев* Іаан, экзарх Балгарскі, прызнае толькі чатыры першаэлементы, і абвясціць пяты элемент – эфір, які прапанаваў Арыстоцель. Паказальным з’яўляецца тое, што Іаан абвясціў Арыстоцеля не аўтарытэтам Святога Пісання, а супрацьпастаўленнем Платону і іншым антычным філосафам, пры гэтым выказваў добрае веданне першакрыніц².

Выдатным прадстаўніком “антычнай лініі” быў асветнік, прапаведнік і філосаф сярэдзіны XII ст. Клімент Смаліціч. Да нас дайшло толькі адзін ягоны твор – *Пасланне прэсвітэру Фаме*. “Послание написано Климентомъ Митрополитом руским Фоме Позвутеру Истолковано Афонасием мнихомъ. А речеши ми: «Философию пишеши, а то велми криво пишеши, а да оставль азъ почитаемая писания, азъ писахъ от Омира, и от Аристотеля, и от Платона, иже во елиньскихъ нырехъ славне беша; аще и писахъ, но не къ тебе, но ко князю, и к тому же нескоро»”³. Творчасць К. Смаліціча відавочна ўяўляе тэндэнцыю, у межах якой здзяйснялася пашырэнне і асэнсаванне ў філасофскай думцы антычнай спадчыны. Апора на антычныя аўтарытэты служыла мэце зацвердзіць права розуму ў вырашэнні тэалагічных праблем.

У познім Сярэднявеччы (XV ст.) дзякуючы перакладам арабска-жыдоўскіх кампіляцый, сярод якіх былі логіка- і фізіка-філасофскія трактаты, творы касмаграфічнага і астралагічнага зместу, творы

¹ *Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского. Ранняя русская редакция*, изд. Г. Баранкова, Москва 1998, с. 158.

² М. Г р о м о в, В. М и л ь к о в, *Идейные течения древнерусской мысли*, Санкт-Петербург 2001, с. 162.

³ *Послание написано Климентом митрополитом руским Фоме прозвутеру истолковано Афонасием мнихомъ* [в:] Н. Н и к о л ь с к и й, *О литературныхъ трудахъ митрополита Климента Смолятича, писателя XII века*, Санкт-Петербург 1892, с. 104.

забабоннага і энцыклапедычнага характару, творы з рэлігійным зместам, стаў вядомы корпус прыродазнаўчых работ Арыстоцеля. Вытрымкі з твораў *Арганон*, *Гісторыя жывёлаў*, *Пра паходжанне жывёлаў*, *Пра часткі жывёлаў*, *Пра душу* ўтрымлівалі перакладныя творы Псеўда-Арыстоцеля – *Арыстоцелевы брамы ці Тайная майных* (*Secreta secretorum*) і *Праблемы Арыстоцеля* (*Problemata Aristotelis*), якія распаўсюджваліся на землях ВКЛ у эпохі Сярэднявечча і Рэнэсансу¹. Гэтыя творы энцыклапедычнага характару былі заснаваны на навуковым матэрыяле грэчаскіх, рымскіх, арабскіх і сярэднявечных заходнееўрапейскіх вучоных, але ў аснове ляжала выбарка з работ Арыстоцеля. Творы адносіліся да пазацаркоўнай літаратуры, якая задавальняла попыт славянскага чытача на навукова-прыродазнаўчую і медыка-астралагічную літаратуру, давалі ўяўленне пра “тайныя вучэнні” і выкарыстоўваліся як практычныя дапаможнікі для паўсядзённага жыцця. Дадзеная літаратура яшчэ не пазбавілася цалкам уплыву царкоўнай традыцыі, але падкрэслівала самакаштоўнасць навукі і незалежнасць яе асноваў ад адкрыцця.

Рэнэсанс на геакультурнай прасторы ВКЛ – гэта час станаўлення філасофскай думкі, яе выпявання на класічных узорах антычнасці. Рэнэсансная філасофская думка працягвала развівацца ў кантэксце сярэднявечнай літаратуры і тэалогіі, таму несла адбітак папярэдняй эпохі. Але пад уплывам ідэй гуманізму яна набыла прагрэсіўны характар, дасягнула ўзроўню крытычнай рэфлексіі папярэдняй спадчыны і выпрацоўкі новых схем рацыянальнага мыслення. Новая генерацыя гуманістаў выкарыстоўвала антычную філасофскую спадчыну як інструмент для канцэптуальнага афармлення ўласных ідэйна-тэарэтычных вучэнняў. Менавіта эпоха Адраджэння вярнула антычнасці яе сапраўднае гісторыка-культурнае значэнне і тым самым здолела ператварыць яе ў крыніцу новай рэнэсанснай філасофіі. Пашырэнне ва ўжытку колькасці кніг антычных аўтараў, пераклады і тлумачэнні да іх, а таксама выкарыстанне антычных ідэй у навучальным працэсе, у рэлігійнай палеміцы, у пабудове розных канцэптуальных схем і палітычных праектаў сведчыла пра універсальны характар антычных філасофскіх дактрын і дастасаванасці іх да розных эпох і розных інтэлектуальных сістэм, як рэлігійных, так і свецкіх.

У адрозненне ад рэцэпцыі антычнай філасофскай спадчыны ў Сярэднявеччы, калі перапісчыкі і кніжнікі імкнуліся растварыць антычныя ідэі ў багаслоўскім кантэксце, у эпоху Адраджэння гуманісты вяртаюць антычныя імёны зноў. Антычныя філосафы не выклікаюць ужо варожасці, і гуманісты ахвотна іх цытуюць, спасылаюцца на іх, падмацоўваючы іх аўтарытэтам уласныя ідэі і канцэпцыі. У часы гуманізму, калі дамінуе маральнае і палітычнае вымярэнне рэчаіснасці,

¹ А. С о б о л е в с к и й, *Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. Библиографические материалы*, Санкт-Петербург 1903, с. 21-148.

набываюць другое жыццё цэлыя філасофскія напрамкі антычнасці – платанізм, арыстацэлізм, стаіцызм і эпікурэізм, пераважна іх этыка-палітычны кампанент. Хаця трэба прызнаць, што дадзеныя кірункі не адраділіся ў чыстым выглядзе і не былі тоесныя антычным плыням. Яны набывалі новы змест і новую афарбоўку зыходзячы з новых геапалітычных і геакультурных абставін. На тэрыторыі ВКЛ не было гістарычнага супрацьстаяння Платона Арыстоцелю, высвятлення верхаўства той ці іншай філасофскай сістэмы антычнасці, як гэта мы назіраем на Захадзе. Усе філасофскія кірункі антычнасці былі ў роўнай ступені каштоўныя айчынныму Рэнесансу. Мысляры ВКЛ не прытрымліваліся нейкай традыцыі – платанічнай ці арыстоцэлеўскай, а толькі выкарыстоўвалі з антычных філасофскіх вучэнняў патрэбную філасофскую аргументацыю, часта не пазначаючы, з якой менавіта традыцыі тая ці іншая ідэя была запазычана.

Зварот прагрэсіўных мысляроў таго часу да старажытных аўтараў не быў выпадковы. У новых грамадскіх рэаліях, калі на першы план высоўваюцца грамадска-палітычныя стасункі і існуе патрэба асэнсавання грамадска-палітычных адносін і іх маральнай адзнакі, новае пакаленне навукоўцаў было вымушана шукаць той ці іншай аўтарытэтай апоры для сваіх філасофскіх высноваў. Так, напрыклад, у прадмове да Брэсцкай Бібліі 1563 г. падкрэсліваецца карысць антычнай філасофіі для хрысціян. Калі антычныя філосафы “пісалі пра рэчы прыроджаныя, то розумы іх практычна сягалі неба і Пана ўсемагутнага, якога не ведалі, практычна дакладна ў сваіх творах праяўлялі, як Платон, Арыстоцель, Сенэка, Цыцэрон і шмат іншых, якія пісалі пра патрэбнае захаванне ў дабрадзейным жыцці, нібыта былі хрысціянамі, дзе паказвалі як павінен сябе паводзіць прыстойны чалавек. <...> калі і асаблівае завастрэнне розуму і вялікую карысць з іх браць могуць (хрысціяне), і як дабрадзейна жыць на свеце маюць”¹.

Грамадская думка ВКЛ эпохі Рэнесансу акумулявала антычную культурную спадчыну і балансавала паміж антычнымі філосафамі і мыслярамі, выбіраючы з іх дактрын патрэбныя элементы для фарміравання ўласных вучэнняў. Адбывалася збіранне, супастаўленне і спалучэнне чужых думак, у выніку чаго ўтвараліся ці проста эклектычныя творы, ці кампілятыўныя кампендыумы. Але вынікам такога сплаву заўсёды з’яўлялася спроба стварэння свайго, арыгінальнага сінтэзу, які не зводзіўся да сумы выкарыстаных крыніц. Так, Ф. Скарына, М. Гусоўскі, М. Літвін, С. Будны, А. Волан, А. Ратундус, С. Рысінскі, А. Філіповіч, С. Зізаній і Л. Зізаній, А. Рымша, І. Пацей, С. Арэхоўскі, А. Алізароўскі і іншыя добра ведалі старажытную спадчыну, выкарыстоўвалі антычныя вобразы і цытавалі класічных філосафаў. Сямён Падокшын лічыць, што дадзенымі мыслярамі быў працаваны шэраг кампрамісных

¹ *Biblia Brzeska*, nakł. M. Radziwiłła, Brześć 1563. (Biblioteka Narodowa, XVI, f. 294, s. 2).

форм узгаднення антычнай, сярэднявечна-хрысціянскай і рэнесансна-гуманістычнай культурна-філасофскіх традыцый¹.

Характэрнай з’явай для рэнесанснай філасофскай думкі Беларусі была рэцэпцыя антычнай інтэлектуальнай культуры ў філасофска-практычным плане. Рэцэпцыя антычнай філасофіі выяўлялася ў наступных тэндэнцыях – спачатку рэфлектаваліся і экспліцыраваліся зыходныя катэгорыі антычнай філасофіі, а потым афармляліся ўласныя філасофскія вучэнні. У кожнай канкрэтнай сітуацыі трэба адрозніваць нязменны змест ад часовай формы і прымаць пад увагу розныя інтэрпрэтацыі і трансфармацыі вучэнняў антычных філосафаў. Рэцэпцыя адбывалася ці ў форме цытавання таго ці іншага мыслара са спасылкай на аўтара, ці простага запазычвання пэўнай часткі вучэння без указання крыніцы.

Эпоха Рэнесансу – гэта час узнікнення і развіцця друкарняў у ВКЛ. У XVI – пачатку XVII ст. поўнасьцю ці часткова былі перакладзены і выдадзены творы антычных аўтараў. У гэтай сувязі характэрным з’яўляецца выказванне Іпацыя Пацея: “Бовемъ и Плятоновы и Аристотелевы писма, а мало не всихъ философовъ старыхъ, которые (большей а ниже) передъ тисечма летъ писма свое выдали, за вековъ теперъ нашихъ выдрукованы суть. Блазень бы то кождый таковой быти муселъ, если бы для того, ижъ недавно выдруковано, о речи добре ведомой мелъ вонтьпити”². Сярод кніг значнае месца займалі творы Арыстоцеля, Платона, Цыцэрона, Лукрэцыя Кара, Сенэкі, Гамера, Плутарха, Тацыта, Салюстыя, Плінія і інш.³. Шмат якія з кніг антычных аўтараў былі ўключаны ў *Індэкс забароненых кніг*.

Гуманісты часта цытавалі творы антычных філосафаў, паэтаў, драматургаў, гісторыкаў і палітычных дзеячаў, папулярызуючы іх ідэі. Пісьменнікі і перакладчыкі групіраваліся вакол буйных кнігавыдавецкіх цэнтраў (Вільня, Любча, Лоск і інш.), карысталіся пратэкцыяй адукаваных феадалаў і багатых гараджан. Асобнае месца сярод друкарняў займала друкарня ў Лоску Яна Карцана, які быў вядомы сваім захапленнем антычнай літаратурай. Так, у 1576 г. Я. Карцан выдаў працу Цыцэрона *Пра павіннасці*, перакладзеную на польскую мову паэтам і гуманістам Станіславам Кашуцкім. Трактат Цыцэрона *Пра павіннасці* з’яўляўся энцыклапедыяй антычнай літаратуры, дзе былі змешчаны прыклады з жыцця і думкі антычных філосафаў – Арыстоцеля,

¹ С. П о д о к ш и н, *Преемственность в культуре, философии и общественной мысли Белоруссии (XVI – первая половина XVIII в.)* [в:] *Философская и общественно-политическая мысль Белоруссии и Литвы. Дооктябрьский период: закономерности развития, проблемы исследования*, Минск 1987, с. 93–94.

² Н. Р о с і е j, *Antirresis abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi [1597]*, Wrocław 1997, s. 262.

³ С. П о д о к ш и н, *Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII вв.)*, Минск 1970, с. 46.

Платона, Сакрата, Герадота, Дэмасфена¹. У 1599 г. у друкарні Я. Карцана былі надрукаваны *Апафегматы* ў чатырох кнігах. Гэта быў зборнік выказванняў і кароткіх апавяданняў з жыцця 123 філосафаў і выдатных мудрацоў старажытнасці, перакладзены на польскую мову беларускім гуманістам Беняшам Будным. Кніга мела маральна-павучальны характар. У ёй праслаўляліся асноўныя маральныя каштоўнасці – мудрасць, розум, чалавечая годнасць, любоў да свабоды, справядлівасць, імкненне да ведаў. Адной з найважнейшых каштоўнасцяў чалавечага існавання Б. Будны лічыў свабоду: “Дзе няма свабоды, там няма і шчасця”². Складаннем *Апафегматаў* Б. Будны замацаваў за сабою славу прапагандыста антычнай філасофіі, гісторыі і літаратуры.

Пра ўзровень лагічных і філасофскіх ведаў у ВКЛ у XVI ст. могуць сведчыць лісты князя Андрэя Курбскага да Івана Жаклівага, дзе ён піша, што ў ВКЛ “некоторые человецы обретаются, не токмо въ грамматическихъ и риторскихъ, но и въ діалектическихъ и философскихъ ученияхъ искусные”³. Захаваўся рукапіс перакладу А. Курбскага на рускую мову *Дыялектыкі* І. Дамаскіна. Да гэтага перакладу быў прыкладзены *Сказъ А. Курбского о Лоике*, дзе знаходзім: “Се уже братія возлюбленные и единойзычные за благодатию Христа нашего и *Діалектика*, або *Лоика*, наука она светлейшая словесная преведена есть... учите же и навывайте ее неленосне, и аще ее добре навывкнете, удобне намъ будет читати и разумети писанія философскіе, яко наших великих учителей христіанских, такъ и внешних философовъ”⁴.

У філасофскай думцы ВКЛ эпохі Рэнесансу зварот да антычнай этыкі і сацыяльнай філасофіі, галоўным чынам Платона, Арыстоцеля, Цыцэрона, акрамя інтэлектуальнага меў і грамадска-практычны інтарэс. У этычных творах ідэйна-тэарэтычныя крыніцы антычнасці выкарыстоўваліся для распрацоўкі новых ідэй маральнага абнаўлення грамадства. Зварот да антычнай філасофіі прыводзіў гуманістаў да пераканання ў натуральным паходжанні маралі. Для дабрачыннага ладу жыцця неабавязкова мець уяўленне пра Бога. Старажытныя людзі жылі па маральных прынцыпах, не з’яўляючыся хрысціянамі, не ведаючы Святога Пісання. Таму пры вырашэнні праблемы фарміравання духоўна-маральнага свету чалавека айчынным рэнесансным мысляры зыходзілі з пераканання ў прыродным паходжанні маральна-этычных паняццяў. Яны лічылі, што крыніца маральнасці закладзена ў самім чалавеку, яго розуме, асабістых адносінах да Бога. На думку гуманістаў, у творах антычных пісьменнікаў і філосафаў побач з арыгінальнымі

¹ А. А н у ш к и н, *На заре книгопечатания в Литве*, Вильнюс 1970, с. 81–82.

² В. Б у д н у, *Krótkich a węzłowatych powieści*, Kraków 1599, s. 1.

³ *Сказания князя Курбского*, изд. Н. Устрялова, изд. второе, Санкт-Петербург 1842, с. 220.

⁴ А. А р х а н г е л ь с к і й, *Творения отцовъ церкви въ древне-русской письменности*, “Журналъ Министерства Народнаго Просвещения”, ч. ССLVIII, июль, Санкт-Петербург 1888, с. 261.

ведамі заключаліся простыя і ўзнёслыя прынцыпы дабрадзейнасці і прыгажосці, добра і гармоніі, меры і маральнай дасканаласці – свайго роду ідэал і ўзор паводзінаў нашмат больш усебаковы і актуальны, чым метафізічны ідэал Сярэднявечча¹.

Неабходнасць рэфармавання грамадскіх адносін і палітыка-прававой сістэмы ВКЛ і ў цэлым Рэчы Паспалітай згодна з новымі рэнесансна-гуманістычнымі ўстаноўкамі прыводзіла да рэцэпцыі антычных узораў сацыяльна-палітычнага мыслення. Менавіта рэцэпцыя антычных палітычных вучэнняў павінна была паспрыяць паскарэнню пераўтварэнняў у грамадска-палітычнай сферы жыцця, зрабіць магчымым выкарыстанне найбольш прагрэсіўных ідэй для задавальнення новых патрэб. Адбывалася запазычванне ідэйных канструктаў антычнага грамадскага ўладкавання і разумення грамадска-палітычных адносін.

Творчасць рэнесансных мысляроў ВКЛ характарызавалася разнастайнасцю прадстаўленых філасофскіх і грамадска-палітычных праектаў, напісаных пры дапамозе эклектычнага спалучэння філасофскіх вучэнняў антычнасці і Сярэднявечча. Антычнае тэарэтызаванне ў апрацоўках гуманістаў набывала практычны характар і выкарыстоўвалася ў якасці абгрунтавання праграм пераўтварэння грамадства як у ідэалагічным, так і ў грамадска-палітычным аспектах. У XVI – першай палове XVII стст. палітычнымі праблемамі займаліся Ф. Скарына, А. Волан, Л. Сапега, А. Ратундус, П. Скарга, Б. Красневіч, А. Алізароўскі, К. Варшэвіцкі і інш. Іх творчасць уяўляе сабою індывідуалістычную інтэрпрэтацыю антычнай філасофскай спадчыны і выяўляецца ў прысваенні і ўключэнні галоўных паняццяў палітычных дактрын Арыстоцеля, Платона і Цыцэрона ў дыкурс уласных сацыяльна-палітычных разваг. У духу антычнага палітычнага тэарэтызавання рэпрэзентаваўся шырокі спектр палітычных праблем, якія ахоплівалі пытанні дзяржаўнага ладу і грамадскай пабудовы, заканадаўства і судаводства, справядлівасці і адказнасці перад законам. У сваіх развагах пра ролю філосафаў у кіраванні дзяржавай, у вырашэнні праблемы абавязкаў грамадзяніна, форм дзяржаўнага ладу і кіравання, дачыненняў падданных з кіраўнікамі, сутнасць справядлівасці, суда, дасягнення найлепшага ладу жыцця, пры якім можа быць рэалізавана справядлівае дзеянне закона рэнесансныя мыслары ішлі следам за сваімі антычнымі настаўнікамі. Але ў іх творах шэраг праблем быў артыкуляваны нашмат складаней, чым у антычнасці.

У другой палове XVI ст. у ВКЛ пранікаюць ідэі Рэфармацыі, якая пераўтварыла ментальнасць вышэйшых класаў і ажывіла рэлігійную палеміку паміж прадстаўнікамі каталіцкай дактрыны з аднаго боку,

¹ T. Bieńkowski, *Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej (1450–1750). Główne problemy i kierunki recepcji*, Wrocław 1976, t. XLV, s. 23–24.

і рэфармацыйнымі плынямі як памяркоўнага, так і радыкальнага кшталту, з другога. Усе рэфармацыйныя дзеячы так ці інакш звярталіся да філасофскай спадчыны антычнасці, што было звязана з пратэстанцкай сістэмай адукацыі, у якой выкарыстоўваліся сапраўдныя, наноў перакладзеныя творы антычных мысляроў. Падыход да антычных ідэяў быў выбарчы, яны ўпляталіся ў тканіну кантэксту ідэалагічнага абгрунтавання рэфармацыйнага руху. Ва ўстаноўцы на асабістыя адносіны да Бога змяшчалася адна з крыніц нараджэння новых прынцыпаў, якія не адчужаюцца і вынікаюць з самой чалавечай прыроды. На аснове іх павінна канструявацца палітычнае і дзяржаўна-прававое жыццё грамадства.

Найбуйнейшым прадстаўніком радыкальнага кірунку рэфармацыйнага руху ў ВКЛ і Рэчы Паспалітай быў Сымон Будны. Ён надаў сістэматызаваны выгляд дактрыне антытрынітарызму згодна з крытэрыямі арыстоцэлеўскай логікі. Творчасць гуманіста характарызуе рацыяналістычны спосаб інтэрпрэтацыі Бібліі і рэчаіснасці на аснове канцэптуальнага падыхода да Святога Пісання і натуралістычнае тлумачэнне дагматаў і “цудоўных” з’яваў прыроды. С. Будны высока ацэньваў культурна-філасофскую спадчыну антычнага свету, у прыватнасці, вучэнне Платона, Арыстоцеля і Цыцэрона. Рэфарматар унёс значны ўклад у вырашэнне праблемы духоўна-маральнай свабоды. На думку С. Буднага, сапраўдны маральны выбар чалавек робіць, кіруючыся розумам і сумленнем, а не страхам перад пакараннем ці надзеяй на райскае жыццё. Паплечнікам С. Буднага быў Ян Ліцыній Намыслоўскі, які прыехаў з Сілезіі з даволі акрэсленай праграмай – распаўсюджванне на тэрыторыі ВКЛ ідэй антытрынітарызму. Я.Л. Намыслоўскі з 1585 г. быў рэктарам арыянскай школы ў Іўі і выдаў у 1586 г. для гэтай школы *Дапаможнік для авалодання вучэннем Арыстоцеля ці Зброя вучэння Арыстоцеля*. У 1589 г. у Лоску пабачылі свет *Сентэнцыі, неабходныя ў жыцці*, якія павінны былі садзейнічаць пашырэнню цікавасці навучэнцаў да антычнай літаратуры, гісторыі, філасофіі. Кніга з’явілася адзіным у сваім родзе зборнікам маралізатарскіх выказванняў, напісаных у вершаванай форме, часткова арыгінальных, а часткова запазычаных з іншых літаратурных крыніц¹.

Адным з вядомых крытыкаў каталіцызму з пазіцый кальвінізму быў Андрэй Волан. У сваіх творах *Пра палітычную ці грамадзянскую свабоду*, *Пра шчаслівае жыццё або найвышэйшае чалавечае дабро*, *Пра гасудара і яго асабістыя дабрадзейнасці* ён выкарыстоўваў ідэі Арыстоцеля, Платона, Цыцэрона, Плутарха, Герадота і іншых антычных філосафаў і гісторыкаў. Ужо ў 1 раздзеле твора *Пра палітычную ці*

¹ Я. П а р э ц к і, *Іўеўскі педагог Ян Ліцыній Намыслоўскі*, “Беларуская літаратура” 1983, вып. 11, с. 170; Я. П а р э ц к і, *Ян Ліцыній Намыслоўскі. Сентэнцыі іўеўскага педагога “Полымя”* 1988, №8, с. 123–125.

грамадзянскую свабоду пры разглядзе праблемы рабства А. Волан спасылаецца на Цыцэрона: “Рабства ёсць найгоршым з усіх бедаў. Супраць яго трэба змагацца не на жыццё, а на смерць”¹. Для абгрунтавання сваёй крытычнай пазіцыі ў адносінах да рабства мысляр прыводзіць прыклады з рымскай і грэчаскай гісторыі. Пры разглядзе праблем свабоды і маральных заганаў А. Волан спасылаецца на ідэі Платона, выказаныя ім у творах *Аб дзяржаве*, *Законы* і *Эўфідэм*. Следам за Платонам і Арыстоцелем палітычны дзеяч ВКЛ падзяляе даброты на духоўныя, цялесныя і маёмасныя і лічыць, што шчаслівымі людзей робіць не само валоданне дабротамі, а іх разумнае выкарыстанне². Таксама А. Волан пагаджаецца з выказваннямі Платона і Арыстоцеля наконт законаў – каб жыць у грамадстве шчасліва і быць свабодным, трэба падпарадкоўвацца законам. На думку А. Волана, свабода, якая ў канчатковым выніку забяспечвае шчасце, павінна праяўляцца ў законах, якія заснаваны на разумных і маральна прыгожых пачатках. Мысляр, такім чынам, імкнецца звязаць этычныя і сацыяльна-палітычныя катэгорыі. Мараль і права для яго – аснова любой дзяржавы.

У другой палове XVI – першай палове XVII стст. антычная філасофская спадчына засвойвалася не толькі дзеячамі айчыннага рэфармацыйнага руху і езуітамі, але і прагрэсіўнымі праваслаўнымі мыслярамі. Праваслаўныя брацтвы ўключыліся ў рэлігійную палеміку другой паловы XVI ст. і выступілі з шырокай праграмай абароны рэлігійных правоў і свабодаў праваслаўнага насельніцтва ВКЛ.

Погляды прадстаўнікоў праваслаўнага кірунку характарызаваліся кансерватызмам і неталерантнасцю ў адносінах да прадстаўнікоў іншых веравызнанняў. Яны выступалі супраць “знешняй філасофіі”, якую атаясамлівалі з філасофіяй Арыстоцеля. Іх падыход да “паганскай” філасофіі быў выбарчы, тлумачыўся патрэбамі часу, неабходнасцю ідэйнай барацьбы. Ствараючы брацтвы, праваслаўныя багасловы стараліся пашырыць сваю ідэалагічную базу творами антычных філосафаў з мэтай вядзення рэлігійнай палемікі. Брацкія школы надавалі шмат увагі падрыхтоўцы навучэнцаў у сферы фармальнай логікі і ў мастацтве рэлігійнай палемікі, таму настаўнікі не абмяжоўваліся ўсходняй багаслоўскай традыцыяй, а ўводзілі ў педагагічны працэс творы або фрагменты твораў Платона, Арыстоцеля, Цыцэрона, Сенэкі і іншых антычных аўтараў. Пачынаюць дзейнічаць брацкія друкарні, дзе праваслаўныя палемісты друкуюць свае творы і навучальныя дапаможнікі для брацкіх школ. Так, напрыклад, у тыпаграфіі Мамонічаў у 1586 г. у якасці падручнікаў для школы былі надрукаваны *Граматыка* і *Дыалектыка* А. Курбскага. Фарміруецца плеяда праваслаўных царкоўных і культурных дзеячаў, пісьменнікаў, публіцыстаў, якія імкнуліся сінтэзаваць праваслаўна-хрысціянскія і антычныя філасофскія ідэі. Сярод іх Стэфан і Лаў-

¹ А. Волян, *Аб грамадзянскай або палітычнай свабодзе*, пер. з лацінскай Ул. Ша-тона, Мінск 2009, с. 12.

² *Ibidem*, с. 19.

рэнцый Зізаніі, Л. Карповіч, А. Курбскі, М. Смятрыцкі, Т. Яўлевіч і інш.

Такім чынам, характэрнай рысай гуманістаў ВКЛ была прыналежнасць іх да розных хрысціянскіх канфесій. Канцэпцыі, што сфарміраваліся пры адначасовым уздзеянні антычных і рэфармацыйных ідэй, канстытуіраваліся ў кантэксце рэлігійнай палемікі другой паловы XVI ст. І ў гэтай палеміцы супрацьлеглыя бакі ў аднолькавай ступені прыбягалі да антычнай спадчыны для пацвярджэння ўласных ідэалагічна-рэлігійных пазіцый. Рэцэпцыя антычных ідэй у творчасці прадстаўнікоў розных рэлігійных канфесій у эпоху Адраджэння валодала сваёй спецыфікай, якая залежала як ад светапоглядных устаноў і рэлігійных перакананняў прадстаўнікоў хрысціянскага дыскурсу, так і ад сілы традыцыі, укаранёнай у тую ці іншую дактрыну. Прадстаўнікі каталіцкага і рэфармацыйнага накірункаў, як правіла, прыхільна ставіліся да антычнай спадчыны і актыўна выкарыстоўвалі яе лагічны інструментарый і філасофскую аснову ў сваёй ідэалагічнай барацьбе. У праваслаўным дыскурсе існавала два падыходы да антычнасці – кансерватыўны, які выражаў негатыў да вучэнняў антычных філосафаў, звязваючы іх са свецкай, язычніцкай мудрасцю, і прагрэсіўны, які дапускаў выбарчае выкарыстанне антычнай спадчыны ў залежнасці ад канкрэтных мэтай. Нягледзячы на канцэптуальныя адрозненні каталіцкага, рэфармацыйнага і праваслаўнага дыскурсаў, усе гуманісты выкарыстоўвалі ў якасці падтрымкі ідэалагічных асноваў вучэнні антычных філосафаў, у першую чаргу Арыстоцеля, прычым не толькі логіка-метафізічную дактрыну ў мэтах вядзення рэлігійнай палемікі, але і практычны корпус работ.

Alena Padalinskaya

Problem of Identification of Antique Philosophy Ideas in Narrative Sources of the Grand Duchy of Lithuania in the Middle Ages and the Renaissance

A b s t r a c t

The problem of identification of the philosophical ideas of antiquity in the medieval and Renaissance sources of the Grand Duchy of Lithuania is discussed in this article. In the Middle Ages the ancient philosophical heritage was assimilated through the translated literature in which the ideas of philosophers of antiquity received religious meaning. These ideas were often simplified and dissolved in a theological context that did not allow differentiating between them. Ancient philosophical doctrines were perceived in the philosophy of the GDL as a single complex with the teachings of the Orthodox Church priests, and the names of the Greek and Roman philosophers were often suppressed. During the Renaissance, the fundamental philosophical trends of antiquity (e. g. Aristotelianism, Platonism, Stoicism, Epicureanism, Ciceronianism) revived again. These movements were eclectically connected to each other in the work of the Renaissance and Reformation figures, they were mixed with religious teachings and determined the nature and content of theological and philosophical reflection.